

ਮਹਾਨਾਇਕ ਕਾਮਰੇਡ ਨਾਗਭੂਸ਼ਨ ਪਟਨਾਇਕ

Jagtar Singh

Research Scholar, Punjabi University Patiala

ਕਾਮਰੇਡ ਨਾਗਭੂਸ਼ਨ ਪਟਨਾਇਕ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਤਾ 'ਰਾਮ ਮੂਰਤੀ ਪਟਨਾਇਕ' ਦੇ ਘਰ 27 ਨਵੰਬਰ 1934 ਈ. ਨੂੰ ਮਾਤਾ 'ਰਾਜ ਲਕਸ਼ਮੀ ਪਟਨਾਇਕ' ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪਦਮਪੁਰ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਕਾਮਰੇਡ ਨਾਗਭੂਸ਼ਨ ਪਟਨਾਇਕ ਇੱਕ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ, ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸਨ ਜੋ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. (ਐਮ. ਐਲ.) ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਉਹ 1950 ਈ. ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਨਾਰਸ ਦੀ 'ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਤੋਂ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਫ਼ਰੰਟ 'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਟੂਡੈਂਟ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ' ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਾਗਭੂਸ਼ਨ ਨੇ ਆਂਧਰਾ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਜੁਝਾਰੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ., ਫਿਰ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. (ਐਮ) ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. (ਐਮ. ਐਲ.) ਦੇ ਲੀਡਰ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1982 ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. (ਐਮ. ਐਲ. ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ) ਪਾਰਟੀ ਚਲਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਗਭੂਸ਼ਨ ਨੇ ਮਲਕਾਨਗਿਰ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਗ਼ਰੀਬ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਅਤਿ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਾਰਬਤੀਪੁਰਮ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੁਜ਼ਰਮ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਜ਼ਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਮਰ-ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣੀ ਪਈ। ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਫਿਰ ਪੇਟ ਦੇ ਅਲਸਰ ਦਾ ਅਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਲਿਵਰ ਦੇ ਕੈਂਸਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਜੀਵਨ ਜੰਗਲ, ਜੇਲ੍ਹ, ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।' ਨਾਗਭੂਸ਼ਨ ਪਟਨਾਇਕ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੌਰਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਕਤਰਾ-ਕਤਰਾ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਚਿੱਠੀ ਉਹ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ 2 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਖੋਜ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰੋਹਲੇ ਬਾਣ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਜੁਲਾਈ 1972 ਈ. ਅਤੇ 15 ਦਸੰਬਰ 1972 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਨੱਤ ਦੁਆਰਾ 'ਦੂਜੀ ਜੰਗੇ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨਾਇਕ ਨਾਗਭੂਸ਼ਨ ਪਟਨਾਇਕ ਤੇ ਵਿਨੋਦ ਮਿਸ਼ਰਾ' ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਵਰੀ 1999 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

¹ ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਨੱਤ, "ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੁੱਖ 'ਚੋਂ ਜਨਮਿਆ ਫੌਲਾਦ ਕਾਮਰੇਡ ਨਾਗਭੂਸ਼ਨ ਪਟਨਾਇਕ", ਦੂਜੀ ਜੰਗੇ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨਾਇਕ ਨਾਗਭੂਸ਼ਨ ਪਟਨਾਇਕ ਤੇ ਵਿਨੋਦ ਮਿਸ਼ਰਾ, (ਸੰਪਾ. ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਨੱਤ), ਰੈਡੀਕਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਨਸਾ, 1999, ਪੰਨਾ 9

ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਜਾਂ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਣਨੀ ਸਮਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਨਾ ਕਾਬਲੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨੇਸ਼ਟੇ ਨਾਬੂਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਤਹਿਤ ਕੁੱਝ 'ਅੱਤ ਸਮਾਜਕ ਬਿਰਤੀ' ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਰਾਹ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਉਸ ਰਾਹ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਬਾਅਦ ਮਾਓ ਜੇ ਤੁੰਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਿੱਥ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਨ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ;

“ਮੈਂ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਦਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਦੇਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਰਦੇ ਮਰਦੇ ਮੇਰੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਗ ਕੱਢ ਲਏ ਜਾਣ ਜਿਹੜੇ ਡਾਕਟਰੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਕੰਮ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਦੋਂ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦ ਮੇਰਾ ਜਿਸਮ ਜਿਉਂਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਕਾਇਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਤੇ ਤੱਤ, ਸਾਰਾ ਖੂਨ, ਸਾਰੀ ਚਮੜੀ, ਖੋਪੜੀ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ, ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਰੀਰ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੇ-ਹੁੰਦੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਸਮਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਖੂਨ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਕੱਟ ਲਏ ਜਾਣ ਤੇ ਫੇਰ ਆਖ਼ਿਰ ਮੇਰੇ ਫੇਫੜੇ, ਮੇਰੇ ਗੁਰਦੇ ਤੇ ਉਦੋਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵੀ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਰ ਜਾਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਵੇ।”²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਸਿਰਫ਼, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸ਼ਿੰਦਤ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮੌਤ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਇਕਤਵ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼, ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਬਤ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਪੱਧਰ

² ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ, “ਜੇਲ੍ਹ ਚਿੱਠੀ”, ਦੂਜੀ ਜੰਗ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨਾਇਕ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਤੇ ਵਿਨੋਦ ਮਿਸ਼ਰਾ, (ਸੰਪਾ. ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਨੱਤ), ਰੈਡੀਕਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਨਸਾ, 1999, ਪੰਨਾ 16

ਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਦਮ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਵਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੋਲੋਤਾਰੀ ਜਮਾਤ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦਾ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨਹੀਂ ਲੈਕੇ ਆਉਣਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਮਘਦੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ, ਨਿਆਂ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਫ਼ਾਸੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖ਼ਾਸੇ ਅਤੇ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ;

“ਇਹ ਕਰੇੜਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਅੱਜ ਦੀ ਅਰਧ-ਸਾਮੰਤੀ ਤੇ ਅਰਧ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਕੁਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਥੱਲੇ ਲੜਖੜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਰ ਪਹਾੜ ਹਨ-1. ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ 2. ਦਲਾਲ ਸਰਮਾਏਦਾਰ 3. ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਗੂ ਹੈ ਅਮਰੀਕਾ 4. ਅਜੋਕਾ ਸੋਧਵਾਦ ਜਿਸ ਦਾ ਲੀਡਰ ਹੈ ਸੋਵੀਅਤ ਸਮਾਜਕ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲ ਅੰਦਰਖੁਣੀ ਗੰਢ-ਜੋੜ ਹੈ।”³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀ ਲੇਖਕ ਜਮਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਹੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਧਿਰ ਵੱਲ ਖੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿੱਥੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਟਨਾਇਕ ਦੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ, ਅਧੂਰੀਆਂ ਖਵਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਜ਼ਰੀਏ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕੱਲੇਪਨ, ਅਕੇਵੇਂ, ਮੌਤ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਆਦਿ ਮਾਨਸਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀਆਂ ਕਨਸੇਆਂ ਵੀ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਕਦਰ ਢੱਕ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰਤ ਜਮਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਿੱਠੀ ਲੇਖਕ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਬਣਕੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਤਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਕਾਮਰੇਡ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਣਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਆਪਾ ਵਾਰੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪ੍ਰੇਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰਰਸਮੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪਰੰਪਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਸਿਰਨਾਮੇ ਜਾਂ ਪਤੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਰੰਪਰਕ ਪੈਟਰਨ ਤੋਂ ਹਟਕੇ ਚਿੱਠੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ

³ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ, “ਜੇਲ੍ਹ ਚਿੱਠੀ”, ਦੂਜੀ ਜੰਗੇ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨਾਇਕ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਤੇ ਵਿਨੋਦ ਮਿਸ਼ਰ, (ਸੰਪਾ. ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਨੱਤ), ਰੈਡੀਕਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਨਸਾ, 1999, ਪੰਨਾ 17-18

ਯਾਨੀ ਕਿ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪਤੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਡਾਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ 'ਚੇ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਡਾਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਿੱਜੀ ਸੰਦੇਸ਼-ਵਾਹਕ ਦੀ ਥਾਂ ਡਾਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਚਿੱਠੀ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪਤਾ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਬਰ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਤੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾ. ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਪਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਇੱਕ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਡੈਂਟ ਸੈਂਟਰ ਜੇਲ੍ਹ ਰਾਜਮੁੰਦਰੀ ਲਿਖ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਪਰੰਪਰਕ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਡਾਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਦੂਜੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਸਿੱਧੀ ਸੁਪਰੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਉਸ ਕਿਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਸਿਪਾਹੀ ਹੱਥ ਘੱਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉੱਪਰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਰਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦੂਜੀ ਚਿੱਠੀ ਡਾਕ ਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਿਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਕਵਰ 'ਤੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਲੇਖਕ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ 'ਸਾਥੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਤਾਰੀਕ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਤਾਰੀਕ ਨੂੰ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਕਿਸੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਹੱਥ ਭੇਜੀ ਗਈ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਤਰੁੰਤ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ ਜਦੋਂਕਿ ਦੂਜੀ ਚਿੱਠੀ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਕਿਸ ਤਾਰੀਕ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਚਿੱਠੀ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਣਜਾਣ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ' ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ 'ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ 'ਸ਼ਬਦ' ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਓਪਰੇਪਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਵਕੀਲ ਲਈ 'ਸਾਥੀ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣਾ ਉਸਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਵਕੀਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਅਸੀਂ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। "ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਜੋ ਆਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।"⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਟਨਾਇਕ ਚਿੱਠੀ ਦਾ 'ਵਿਸ਼ਾ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ- 'ਫਾਂਸੀ ਸਜ਼ਾ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ।'⁵ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਉਦੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਸਮੀ

⁴ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ, "ਜੇਲ੍ਹ ਚਿੱਠੀ", ਦੂਜੀ ਜੰਗ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨਾਇਕ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਤੇ ਵਿਨੋਦ ਮਿਸ਼ਰ, (ਸੰਪਾ. ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਨੱਤ), ਰੈਡੀਕਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਨਸਾ, 1999, ਪੰਨਾ 20

⁵ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13

ਚਿੱਠੀਆਂ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕੰਮਕਾਜੀ ਜਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚਲੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ (ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀ) ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਾਰੀ ਚਿੱਠੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਪਰ ਨੇੜਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਰੀ ਚਿੱਠੀ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਮੱਧਲੇ ਭਾਗ 'ਸਾਰ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼' ਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਿਮਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਾ ਕੋਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਗੋਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਲਪਨਾਮਈ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਕਿਤੇ ਲਿਖਤੀ ਨਾਅਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਨਿਬੰਧ ਵਾਂਗ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਬਹੁਤ ਸਹਿਜਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਕੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ;

“ਮੈਂ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਉਤਾਵਲੀ ਹੈ।

ਨਾ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਲੜਖੜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਾਓਜ਼ੇ ਤੁੰਗ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਨਾ ਢਹਿਣ ਵਾਲਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ।”⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸੰਖੇਪ ’ਚ ਕਹਿਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਲੰਬੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਬੰਨਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ।’ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ/ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਚੋਲਾ, ਰੌਸ਼ਨੀ, ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਲਕੀਰਾਂ, ਦਫ਼ਤਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਚਟਾਨ, ਕੰਢੇ, ਗੱਦੀਆਂ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਉਹ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਮਾਕੂਲ, ਲਫ਼ਜ਼ ਤਾਲੀਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ⁸। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀ⁹ ਦਾ ਇੱਕਰਾਰਨਾਮਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਲੇਖਕ ਪਰੰਪਰਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਲਿਖਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

⁶ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14

⁷ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ, “ਜੇਲ੍ਹ ਚਿੱਠੀ”, ਦੂਜੀ ਜੰਗੇ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨਾਇਕ ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਪਟਨਾਇਕ ਤੇ ਵਿਨੋਦ ਮਿਸ਼ਰ, (ਸੰਪਾ. ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਨੱਤ), ਰੈਡੀਕਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਨਸਾ, 1999, ਪੰਨਾ 14

⁸ ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੱਠੀਆਂ ਸੁਖਦਰਸ਼ਨ ਨੱਤ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਲਿਖਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਹੋਣ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦਕ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹੋਣ।